

AUGUST PI I SUNYER: ELS DARRERS ANYS

CÈSAR PI-SUNYER I BAYO

*Ex-Professor Auxiliar de Bioquímica
a la Universitat Autònoma de Barcelona*

És per a mi un gran honor, que agraeixo en tot el que val, prendre avui la paraula en fervorós record del centenari d'August Pi i Sunyer, i especialment en aquest Ateneu, que tants bons moments evoca de la seva llunyana joventut.

Dos dels quals es refereixen a conferències donades ací pel pare, formant part de cursets organitzats per l'Ateneu mateix. La primera, dins una sèrie de «Conferències filosòfiques», el 5 de juliol de 1928, que anomenà «Filosofia i Ciència Experimental», que acabava així, citant Berkeley: «Qui vulgui fer un progrés real en el saber ha de consagrar a l'estudi els seus anys de maduresa com els de joventut, les darreres collites igual que els fruits primerencs...» I afegia després, pel seu compte: «Tota la vida destinada a l'estudi i a l'intent de comprendre, tota la vida esmerçada en la recerca de la veritat. Voleu destí més feliç?»

La segona, en unes «Conferències sobre la Universitat de Barcelona» celebrades el 1935, després de la supressió del Patronat pel Govern de Madrid. Pronunciada el 21 de febrer, s'anomenava «Els Congressos Universitaris i l'Autonomia» i acabava dient: «Potser fracassaran per un temps les nostres aspiracions. Jo no ho vull creure, però sigui quin sigui el nostre destí, els companys del Patronat, donats a la tasca amb tota vocació, haurem viscut un any de bells somnis; i aquests somnis, ells per si sols, són la justificació d'una vida... Per això creiem i afirmem que, malgrat totes les dificultats, totes les adversitats i tots els obstacles, tindrem a la fi la Universitat Autònoma de Catalunya».

Crec que aquestes dues cites expressen de la millor manera els dos grans ideals que il·luminaren tota la seva vida, fins a la mort, trenta anys després: la recerca científica i una renovada Universitat Autònoma digna del seu nom.

Pensant de parlar avui d'August Pi i Sunyer, dubtava de fer-ho sobre la seva evident tendència a interessar-se més i més, en els darrers

anys a Barcelona, en la Bioquímica, tendència ja endevinada, però, el 1901 en la seva tesi doctoral sobre «La vida anaeròbia». Així, el 1930 li destinà un laboratori especial a l'Institut de Fisiologia, i el 1931, amb la Universitat Autònoma es creà la càtedra oficial de Bioquímica, a la Facultat de Medicina. En això, com en tantes altres coses, seguia els més moderns corrents mundials i s'avançà al seu temps en aquestes terres, on encara es diu, per exemple, a la «Gran Enciclopèdia Catalana», que el seu ressorgiment començà a la nostra Universitat més de quinze anys després i per un altre distingit professor.

Aleshores, i sota la seva direcció, treballàvem amb Montserrat Farran, Collazo i alguns estudiants, sobre el metabolisme intermediari dels hidrats de carboni. Molt poc després s'hi ajuntava, ja metge, Jordi Folch, qui amb el temps, als EE. UU., havia de guanyar un gran renom internacional amb l'estudi dels lípids cerebrals i del teixit nerviós. La seva mort a Boston, tan recent i inesperada, ha estat un cop terrible per als ben pocs que encara restem d'aquells grups inicials, dispersos per l'ampli món. Permeteu-me retre ara, a la seva estimada memòria, el record de més profunda admiració.

Però tot això ja és ací prou conegut, i m'ha semblat més adient, sobretot en aquest ambient de l'Ateneu, parlar avui de coses menys especialitzades i referents a les activitats americanes d'August Pi i Sunyer.

És evident que la seva vida científica, docent i social —en el més alt sentit de la paraula— es migparteix entre Catalunya i Veneçuela, com ja s'ha dit tantes vegades a Caracas, i ara a Barcelona. Tingué successivament i simultània dues pàtries i sempre s'hi sentí igualment fidel. Dels seus quaranta anys d'activitats a Catalunya se n'ha escrit i parlat en els darrers temps i especialments en aquestes commemoracions. De la seva obra de vint anys a Veneçuela, no es podria fer cap millor resum que el parlament, tan documentat i càlid, del seu millor deixeble i col·laborador a Caracas, l'estimat Humberto García Arocha, l'altra vetlla a l'Institut d'Estudis Catalans.

Però, lateralment, i per a completar la seva biografia americana, crec que podria ser interessant parlar dels seus lligams professionals, intel·lectuals i polítics amb Mèxic, durant els vint anys que hi passà llargues temporades, gairebé anuals; i en els dos últims, que hi residí i morí.

Començaré recordant que ja a l'abril de 1939, a París, el professor Zubirán insistí a emportar-se'l com un dels fundadors de la Casa de España en México, que recollí després tan nombrosos i destacats intel·lectuals peninsulars exiliats; però ho impediren compromisos ja

contrets amb Veneçuela. Aquesta Fundació, presidida per Alfonso Reyes, el gran escriptor, fou una expressió més de la noble actitud de Lázaro Cárdenas i el poble mexicà, gairebé única en aquells moments nostres de gran destret. Així ho férem constar en la placa que col·locàrem al nostre Orfeó, essent-ne jo president, arran de la seva mort el 1971: «A Lázaro Cárdenas, que obrí generosament als catalans les portes de Mèxic.»

Arribats el meu germà Jaume i jo, amb les nostres famílies, el 1er. de juny de 1939, dos anys després s'iniciaven les repetides estades dels pares amb nosaltres, aprofitant les vacances a Caracas o les visites a l'altre germà, Pere, que estudiava aleshores als EE. UU. Així començà el pare a relacionar-se amb fisidlegs i metges mexicans, en primer lloc el professor Joaquín J. Izquierdo, director del Departament de Fisiologia de la UNAM, el coneixement epistolar del qual datava del 1926, quan publicà un article, «*A propósito de la muerte del ilustre biólogo Turró*», a la «*Revista Mexicana de Biología*». També amb el professor Ignacio Chàvez, fundador i ànima de l'Institut Nacional de Cardiologia i de la seva escola d'anomenada mundial; el professor Arturo Rosenblueth, fundador de la cibernetica amb Wiener i les seves aplicacions biològiques, tan conegut arreu; i amb el ja esmentat professor Zubirán, fundador de l'Hospital de Enfermedades de la Nutrición, també prou destacat internacionalment. Així mateix els professors de Fisiologia Ocaranza, González Guzmán, del Pozo, etc., malauradament ja tots desapareguts.

Ensems lligà amistat amb il·lustres polítics i diplomàtics, com el llicenciat Isidro Fabela, delegat de Mèxic durant la nostra guerra i després, a la Lliga de les Nacions, a Ginebra, on tothora i gairebé contra tothom defensà la nostra causa contra el Comitè de No Intervenció, i un cop retornat fundà la revista «*Mundo Libre*», l'ànima de la qual era l'estimat amic Miquel Marín, i en la que col·laborà el pare. També amb la professora Palma Guillén, delegada plenipotenciària a Ginebra, alt exemple de feminitat i amiga inoblidable, morta fa uns anys. Fou ella, amb les repetides intervencions prop de Pétain, a Vichy, qui evità a darrera hora lliurar a la Gestapo Nicolau d'Olwer i Ventura Gassol i el seu afusellament a Espanya. I amb el llicenciat Luis Quintanilla, delegat de Mèxic a la constitució de l'ONU a San Francisco, acabada la guerra mundial, on expressà sempre l'oposició del seu país a l'entrada, com a membre, de l'Espanya franquista; etc.

També, durant aquests primers anys, en les seves repetides estades, retrobava el pare, amb gran emoció i alegria, vells amics i companys de lluites universitàries, culturals i polítiques a Catalunya, alguns d'ells poc recordats ara i morts en els primers temps de l'exili. Jaume Serra

Hünter, tan distingit filòsof i primer rector de la Universitat Autònoma, enterrat a Cuernavaca; Joaquim Xirau, també eximi filòsof, que deixà una molt valuosa obra escrita; Jaume Aiguadé, ex batlle de Barcelona i metge molt distingit, promotor ací de les cèlebres «Monografies Mèdiques»; Joan Moles, ex ministre i governador general de Catalunya, que distraigué l'enyorament amb un magnífic llibre sobre Mossèn Cinto, del qual fou marmessor.

També el gran poeta Josep Carner, que més tard marxà a Brussel·les; i Nicolau d'Olwer i Bosch Gimpera, que sobrevisqueren més anys, afortunadament —sobretot el darrer— i deixaren a Mèxic una obra tan extensa. Vull destacar de Nicolau el «*Fray Bernardino de Sahagún*», on estudia exhaustivament la vida del gran educador i coneixedor de les cultures pre-hispàniques, quan tothom les menyspreava i en destruïa els rastres; i de Bosch «*La formación de los pueblos de España*» explicant documentalment la seva coneguda tesi de l'acció destructora sobre la península de les superestructures austríaca i borbònica.

I, sobretot, retrobava el pare els seus tan antics i estimats col·laboradors: Rossend Carrasco, professor al Instituto Politécnico i després a la Universitat de Puebla, fins al seu trasllat a Veneçuela; i Josep Puche, ara professor emèrit a la UNAM i encara en plena producció científica, que tant m'ha expressat la seva recança de no poder assistir a aquests actes i la seva més cordial salutació a tots. El mateix que un altre molt estimat col·laborador del pare ací, Albert Folch, professor de Farmacologia al Instituto Politécnico, a qui ha atuït doblement la desgràcia, amb les morts del fill Robert, professor de Fisiologia a la UNAM, i del germà Jordi, quan es preparava amb il·lusió a venir.

En aquells temps la mare, amb la seva inacabable curiositat, portava el pare arreu, a visitar llocs i edificis històrics, parcs i museus, en aquella ciutat acollidora i amable, d'un o dos milions d'habitants; a sentir els *marichis*; a veure pel·lícules mexicanes; als teatres —aleshores encara escassos a Caracas—, on podien seguir millor les obres que a Nova York, per l'idioma; i a gaudir d'aquelles inoblidables postes de sol, amb els volcans curulls de neu, sense l'actual boira. I anaven a Puebla i a Cuernavaca, a veure amics; feien la «ruta de la Independència» per les ciutats colonials de Querétaro, Guanajuato i S. Miquel Allende; s'arribaven a les meravelloses badies d'Acapulco i Puerto Marqués, encara no malmeses pel turisme massiu; i fins al llunyà Yucatán, a admirar les ruïnes maies d'Uxmal i Chichen-Itzá.

Després, del 1952 al 1958, Veneçuela sofrí la terrible i sanguinària dictadura de Pérez Giménez i molts dels amics i col·laboradors del pare a Caracas sortiren a l'exili, i en especial a Mèxic. Recordo,

d'aquells temps, acompanyar-lo al piset tan modest, del derrocat president veneçolà i gran escriptor Rómulo Gallegos, que parlava amb veu calmosa, però amb l'exuberància tropical amb què escrivia, i feia reviure profundament l'esperit rural veneçolà, que tant estimava. També a casa del gran poeta Andrés Eloy Blanco, que moria poc després; de l'assagista Uslar Pietri; i metges, professors i polítics nombrosos, amb els quals compartíem les nostres ànsies i esperances d'exiliats, durant aquells set anys tenebrosos per a Veneçuela.

Esbossat així, però potser amb massa detenció, per l'enyorament d'aquells anys, l'ambient acollidor en què es movien els pares a Mèxic, passo ara a referir-me directament a les seves activitats personals en aquell país, assenyalant només els noms i les dates d'aparició dels seus llibres i sense estendre'm en llur comentari científic, que ja han fet i faran d'altres participants en aquests actes.

S'iniciaven, poc després d'arribar nosaltres, els intents de revifar a l'exili la llengua i la cultura catalanes, i entre ells la «Revista dels catalans d'Amèrica», publicada per l'amic Miquel Ferrer; i al número cinquè, del gener de 1940, hi sortien els primers versos del pare, fruit de l'enyorament: «Lluny», datats al Nadal de 1939, als sis mesos d'instal·lar-se a Caracas. Poc després, les «*Monografías Médicas Balmis*», que dirigia Jaume, publicaven «*La sensibilidad trófica*», que portava la següent dedicatòria: «*A la memoria de Ramón Turró (1854-1926), que abrió el camino. A mis colaboradores —hi érem tretze noms— que han contribuido a la labor experimental sobre sensibilidad trófica. Reunidos de nuevo en una página, como en los años en que constituían un núcleo, los dispersos ahora por el mundo.*»

Tres anys més tard, el 1944, apareixia a Mèxic la tercera edició de «*La Unidad Funcional*» —als vint-i-cinc anys de publicada la primera a Barcelona—, augmentada amb un nou llarg capítol final: «*La Biología del Todo*», on resumia els treballs sortits arreu en aquest quart de segle, confirmant o ampliant les seves tesis. Al mateix temps i en un terreny ben diferent, es publicava «*La novella del besavi*», altre cop fruit, com les poesies, de les llargues vetllades d'enyorament. Constituïa el primer volum de la «*Collecció Catalònia*» que llençava AveHí Artís, el conegut comediògraf i impressor. Deia a la contracoberta: «*Una provatura per a la continuïtat i la difusió de la cultura catalana*» i durant força anys publicà amb gran esforç, no sempre prou agraït, més de vint volums. Aquesta novella, que alguns segurament coneixeu, tingué una segona edició a Barcelona l'any 1967, en la qual fou suprimida tota referència a la primera, el nom de la collecció original i la molt sentida dedicatòria a la mare: «*A Carme, la meva muller, en la solitud.*» Les dues primeres supressions segurament caldria atribuir-les

a les circumstàncies del moment, però la darrera, referent a la mare, mai no l'he pogut entendre. En canvi, portà un magnífic pròleg del doctor Pedro Pons.

Poc després, acabada la guerra gran amb l'esperada victòria dels aliats, es formava el primer govern a l'exili, presidit pel doctor José Giral. Aquest vell i estimat professor meu de Bioquímica del doctorat, a Madrid, em digué que escrivia al pare, abans de sortir cap a París, demanant-li que acceptés l'ambaixada a Mèxic, i que jo insistís. Ell, després de pensar-ho uns dies, preferí continuar de professor a Venècia, millor que reintegrar-se a la política activa, i Giral nomenà per a aquest alt càrrec l'inoblidable mestre i amic Nicolau d'Olwer, que l'exercí amb la seva gran dignitat durant força anys.

Seguint l'ordre cronològic de la seva obra escrita, el 1947 sortia la primera edició del «*Sistema Neurovegetativo*», possiblement l'obra cabdal i més treballada del pare a l'exili. Fou publicada per l'Editorial Uteha, el director tècnic de la qual era l'estimat amic Ruiz Ponseti, enginyer i diputat al Parlament català. Recordo ara les nostres llargues converses, resolent les dificultats editorials que comporta la publicació d'un llibre tan extens i amb nombrosíssims gravats originals; i les sobretaulas, a les nits, amb els nostres fills, aleshores jovenets; dedicats a fer les fitxes tan nombroses dels índexs d'autors i de matèries. El llibre tingué tan d'èxit a l'Amèrica Llatina que el 1954 calgué fer-ne una segona edició, revisada i posada al dia. Fou distingit amb el «Premi Pourat» de l'Institut de France i no sé si arribaria amb facilitat a les mans dels metges barcelonins.

Aquest mateix 1954, el dia 9 de desembre, tingueren lloc dos actes molt emotius, en celebrar-se els cinquanta anys de l'obtenció pel pare de la càtedra de Fisiologia a Sevilla. Al vespre, a l'Academia Nacional de Medicina, una sessió científica, on parlaren el seu president i altres distingides personalitats, i es donà lectura a diversos treballs d'investigació. A l'acabament li fou lliurada una magnífica plaqueta d'or, amb la seva efigie i una dedicatòria llatina al revers. I a la nit, un sopar molt concorregut, organitzat per la «Borsa del Metge Català» —que aleshores reunia més de seixanta membres—, on se li lliurà un gran bust, en bronze, reeixida obra del conegut escultor V. Trapote.

Com a conseqüència d'aquests actes, el 1956 es publicà a Mèxic el llibre «*Homenaje al Dr. Augusto Pi Suñer, ofrecido por sus colaboradores, amigos y discípulos con motivo del cincuentenario de su exaltación al Profesorado*». Després d'un excel·lent resum de la seva obra científica, la relació de l'obra escrita i dels honors rebuts arreu, hi van vint-i-cinc treballs d'investigació aportats per amics i col·laboradors catalans, espanyols, mexicans, veneçolans, nord-americans, argentins i cu-

bans, entre ells els Premis Nobel Houssay i Ochoa. Cito aquests detalls perquè crec que aquest llibre-homenatge és poc conegut ací.

L'any següent, 1957, apareixia, també allà, l'altra novel·la del pare, «Sunyer metges, pare i fill». Fou publicada per l'Editorial Xaloc i explica la vida novel·lada dels metges Francesc i Tomàs Sunyer, avantpassats seus, i les molt interessants aportacions científiques del darrer a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona, sobre les terciàries perilloses i les epidèmies de disenteria; tot sobre el fons dels setges francesos a la plaça de Roses, pels convencionistes i els napoleònics. Tampoc aquest llibre no crec que es conegui gaire ací.

La darrera aparició pública del pare a Mèxic fou en els Jocs Florals de la Llengua Catalana, que celebràrem amb esclat el 1957 al magnífic Palaciu de Bellas Artes, del Comitè d'Honor dels quals formà part. Però encara, a l'abril del 1958 i amb motiu del 25è. aniversari de la mort del mestre Ramon Turró, el Club del Llibre Català publicà una reedició dels seus «Diàlegs sobre coses d'art i de ciència», apareguts originalment a la «Revista de Catalunya» d'abans de la guerra, que va precedida d'un llarg pròleg del pare i un bell estudi del doctor Puche, ambdós destacant la importància de l'obra del gran biòleg.

Poc abans, com ja s'ha dit molt, el pare havia rebut a París el «Premi Kalinga», atorgat per la UNESCO i dotat pel Govern de l'Índia, que segurament fou la màxima distinció internacional per a la seva obra de divulgació científica, i que comportava un viatge a aquell llunyà país, amb conferències i reunions a les universitats més importants. Fou una llarga i reeixida experiència, que resumí breument en dotze articles publicats a «*El Nacional*» de Caracas i que no han estat reunits en llibret.

Però també fou un esforç excessiu per als seus 76 anys, tan treballats, i el seu ja declinant estat de salut. I poc després, hagué de sotmetre's a Caracas a una operació quirúrgica d'urgència, l'accidentat curs de la qual li produí una curta anòxia cerebral, de rastres ja irreversibles. En els inicis d'aquest període tingué, més forta que mai, l'obsessió de retornar per primer cop i per una curta temporada a Catalunya, i així ho féu, amb la mare, els anys 1959 i 1960. Estigueren gairebé sempre a Roses i la segona vegada, conten els nostres familiars, insistia en restar-hi més temps. Però retornaren després a Caracas i al cap de poc, pel febrer de 1961, la mare sofrí un greu atac d'hemiplegia que la deixà mig baldada i sense paraula, fins a morir al novembre de l'any següent.

La seva greu i llarga malaltia i la seva mort, foren anorreadores per al pare. No en va era la fi d'una imprescindible i molt estimada companyia per més de seixanta anys, en temps bons i d'altres plens de

melangia, a Catalunya i a l'exili, que el reconfortava sempre espiritualment i material.

August Pi i Sunyer arribà a Mèxic, per darrera vegada, a darrers de desembre de 1962. Venia malalt i molt decaigut i calgué portar-lo directament de l'avió al cotxe, en una cadira de braços. Un cop instal·lat amb nosaltres, el canvi d'ambient i de clima i sobretot el progressiu oblit de la presència obsessionant de la mare baldada, anaren poc a poc refent-lo i remuntant-li l'esperit. En especial des que, d'acord amb els meus germans, arribaren els mobles, quadres, llibres i papers salvats de Catalunya, que havien anat reunint a Caracas, i dels quals explicava repetidament tots els detalls. Les valuoses condecoracions i títols honorífics de tan nombrosos països, la col·lecció de medalles d'assistència a múltiples congressos científics internacionals. I sobretot els volums recollint els seus treballs, des de la tesi doctoral «La vida anaeròbia» el 1901 fins a la «*Inauguración del Instituto de Medicina Experimental*», Caracas, 1940; les seves setze obres científiques i els altres setze volums dels «Treballs de la Societat de Biologia de Barcelona»; un exemplar de «La Tisis» de l'avi Sunyer i Capdevila, on em plau trobar l'excusa per a la *flojera* d'alguns habitants de la ciutat de Mèxic, que atribuïa fa uns cent anys a l'alçada sobre el nivell del mar; i un munt de manuscrits o a màquina, notes, etc., dels articles o conferències del pare. Resumint, tot un gran tresor sentimental que ens volta i omple del seu record inoblidable la meva cambra de treball a Mèxic.

Al poc temps d'estar-hi sortia els matins en cotxe —mai no li agradà caminar— i a la tarda tenia llargues converses amb la meva muller, o bé rebia algunes visites que el distreien molt, a part dels familiars; el doctor Bosch Gimpera, amb qui recordaven trifulgues i èxits del Patronat de la Universitat Autònoma; el col·laborador tan estimat, doctor Puche, parlant llargament dels temps de l'Institut de Fisiologia; l'ex-conseller Sbert, explicant-li coses del medi cultural català dels trenta, etc. I s'animava extraordinàriament quan venia algú de Catalunya; recordo en especial la llarga visita del doctor Aramon, comentant les viscissituds de l'Institut d'Estudis Catalans en la clandestinitat; i la d'un grup de metges catalans, ex-deixebles, que assistien a un Congrés Internacional, entre d'altres.

Gairebé sempre, als vespres, escoltava música o fullejava algun dels seus llibres, que tenia a l'abast de la mà, i murmurava, sorneguer: «sí, que aleshores sabia força coses!». Però, sobre tot, li agradava de llegir a mitja veu trossos del pròleg i l'acabament de la «*Novella del Besavi*». «Sento el bruel de la tramuntana en les nits feréstegues de l'hivern i reveig els tions flamants de la meva llar, mentre el vent s'estimba pels carrers i fuig en la fosca mar endins. I torno a escoltar la

veu manyaga del garbí, sobre la mar que s'acoloreix a l'hora matinal; i camino per la platja sense terme, mentre el sol es colga darrera dels serrats, i comprenc el ressò de les onades.» O bé, altres vegades: «La consciència s'apaga també amb el son de cada nit i ho tenim per natural i ens lliurem al son sense temor. Hauria de ser igual el morir... I no és així... Quan ens adormim tenim la certesa que despertarem l'endemà. I per això ens falta la il·lusió de despertar després de la mort. Sortosos els que la tenen!»

Així passà bé el 1963 i la primera meitat del 64, però després recomençà a davallar seguidament, de memòria i d'interès general per a les coses. Parlava poc i a voltes no prou coherent, descansava malament a les nits, llevant-se de cop i volta ple d'inquietud, i sols s'animava un xic amb les visites diàries, mèdiques i filials de l'Albert Folch, que l'assistí amb tan gran cura. Però a la fi del 64 empitjorà molt de pressa i començà el gener següent ja en ple deliri, parlant sempre de la seva antiga barca *Els tres germans*, del fort vent de proa que trobàvem i de quan faltava encara per arribar a Roses. Pocs dies després, el 12 de gener, morí plàcidament mentre dormia.

Aquesta obsessió seva, encomanada a la meva muller i a mi, els dos rosincs, féu que a la llosa de marbre de la seva tomba hi poséssim, sota el nom, les dates de naixença i mort, a Roses i a Mèxic. Sols en col·locar-la, al cap d'uns dies, remarcàrem l'error: havia nascut a Barcelona. I decidírem capgirar-la i fer la nova inscripció, correcta, a l'altra banda de la llosa. Així, aquest gener féu catorze anys que August Pi i Sunyer reposa, a la nostra estimada terra mexicana, amb el nom de Barcelona escrit per fora i el de Roses per dins; responent, per un atzar meravellós, als seus més íntims sentiments.